



Inspectie van het Onderwijs  
*Ministerie van Onderwijs, Cultuur en  
Wetenschap*

## **OPDC'S IN HET BESTEL**

### VERSLAG VAN EEN CASESTUDY

Utrecht, februari 2013



## Voorwoord

Scholen bieden onderwijs aan alle leerlingen die bij hen ingeschreven staan en wij hebben toezicht op die scholen [om na te gaan](#) of dat onderwijs van voldoende kwaliteit is. Soms echter meent een school dat zij een leerling tijdelijk niet het onderwijs kan bieden dat passend is voor die leerling; de school kiest er dan voor om de leerling tijdelijk op een orthopedagogisch-didactisch centrum (OPDC) te plaatsen in de verwachting dat de leerling op dat centrum zodanige ondersteuning krijgt dat hij daarna weer succesvol zijn schoolloopbaan kan vervolgen in het reguliere onderwijs.

Het onderwijs aan deze groep leerlingen valt daarmee vaak buiten het zicht van de inspectie. Om toch zicht te krijgen op de kwaliteit van het onderwijs op een OPDC en het effect daarvan op de schoolloopbaan van leerlingen, heeft de inspectie een themaonderzoek gedaan door zes OPDC's te onderzoeken. Dit onderzoek dient mede ter voorbereiding op ons toezicht op de samenwerkingsverbanden voortgezet onderwijs in het kader van passend onderwijs met ingang van 2014.

Uit dit onderzoek komt naar voren dat de kwaliteit van het onderwijs dat leerlingen op de onderzochte OPDC's krijgen van voldoende niveau is. De grote aandacht die leerlingen van hun leraren krijgen, brengt hen weer tot leren. Ook blijkt uit dit onderzoek dat leerlingen bijna allemaal hun diploma (overwegend vmbo) halen en hun weg weten te vinden naar vervolgopleidingen. Een mooi succes dus voor het onderwijs op OPDC's: leerlingen die dreigden vast te lopen herpakken succesvol hun schoolloopbaan.

Wel zijn we in dit rapport kritisch over de verblijfsduur van leerlingen op een OPDC; het kan vaak nauwelijks meer 'tijdelijk' genoemd worden. Ook zijn we kritisch over de wijze waarop de inschrijfschool zich verantwoordelijk stelt voor het onderwijs aan hun leerling op het OPDC. Er is veel te weinig afstemming tussen inschrijfschool en OPDC over het doel en de inhoud van het onderwijs dat de leerling op het OPDC gaat krijgen. Ook de specifieke orthodidactische ondersteuning wordt weinig expliciet vormgegeven. OPDC's en inschrijfscholen stellen nog geen ontwikkelingsperspectief op voor hun leerlingen. Dat is jammer omdat strakkere sturing vooraf én diepgaander ontwerp van de (orthodidactische) ondersteuning er waarschijnlijk toe leidt dat de begeleiding korter kan zijn en wellicht ook tot hogere diploma's kan leiden.

Via ons toezicht zullen we zowel de inschrijfschool als het OPDC stimuleren om juist voor deze leerlingen een goed ontwikkelperspectief te formuleren. De invoering van de Wet Passend onderwijs in 2014 maakt het ons beter mogelijk om toezicht uit te oefenen op voorzieningen van samenwerkingsverbanden waar leerlingen tijdelijk worden geplaatst. We betrekken in ons toezicht zowel het OPDC zelf als de inschrijfschool van de leerling. Op het OPDC beoordelen we de kwaliteit van het onderwijs en de extra ondersteuning. Wij kunnen vervolgens bij tekortkomingen in die kwaliteit het bestuur van een samenwerkingsverband aanspreken en hen opdragen de tekortkomingen op te heffen.

De inschrijfscholen zullen we echter ook betrekken in het toezicht: we zullen hen beoordelen op de wijze waarop zij zich verantwoordelijk tonen voor de leerling die zij tijdelijk op het OPDC plaatsen. Dit doen we door van hen te verwachten dat zij voor alle leerlingen die zij op een tussenvoorziening plaatsen een ontwikkelingsperspectief vaststellen en daarin het doel beschrijven en de benodigde (ortho)pedagogische en (ortho)didactische ondersteuning op hoofdlijnen uit te werken al dan niet in samenwerking met het OPDC. Daarnaast zullen de resultaten die een de leerling haalt blijven meetellen bij de resultaatsbepaling van de inschrijfschool. Wij spreken hen daarmee aan op hun verantwoordelijkheid voor deze leerlingen.

# INHOUD

Voorwoord 3

Samenvatting 5

Inleiding 6

## **1 Onderzoeksopzet 7**

1.1 Onderzoeksvragen 7

1.2 Onderzoeksactiviteiten 7

1.3 Toezichtkader en instrumenten 8

## **2 Hoe fungeren OPCD's in het bestel? 9**

2.1 Inleiding 9

2.2 Overzicht van OPCD's die aan het onderzoek hebben deelgenomen 9

2.3 Schoolloopbanen van oud-leerlingen van het OPCD 9

2.4 Leerlingen op het OPCD 10

2.5 Plaatsing op OPCD's, monitoring en terugkeer naar het reguliere onderwijs 11

2.6 Conclusie en samenvatting 13

## **3 De kwaliteit van het onderwijs op de OPCD's 15**

3.1 Inleiding 15

3.2 Bevindingen 15

3.3 Conclusie en samenvatting 17

## **4 Conclusies 18**

BIJLAGE(N)

I Beoordeelde indicatoren 19

## Samenvatting

Leerlingen die vanwege leer- en gedragsproblemen niet goed mee kunnen op een reguliere school voor voortgezet onderwijs, kunnen op een orthopedagogisch en orthodidactisch centrum (OPDC) worden geplaatst. OPDC's worden onderhouden door samenwerkingsverbanden. De inspectie heeft gekeken wat de gevolgen zijn van een verblijf op een OPDC voor leerlingen en wat de kwaliteit van het OPDC-onderwijs is op zes OPDC's.

Jaarlijks volgen meer dan tweeduizend leerlingen onderwijs op een OPDC. De leerlingen verblijven daar gemiddeld dertig maanden. De meeste leerlingen die daar worden geplaatst, zijn aangemeld bij de Permanente Commissie Leerlingenzorg (PCL) door het (speciaal) basisonderwijs. Deze leerlingen moeten ingeschreven worden bij een school voor voortgezet onderwijs voordat zij op een OPDC geplaatst kunnen worden. Binnen de samenwerkingsverbanden zijn er afspraken welke scholen deze leerlingen inschrijven. Het gaat hierbij om een administratieve handeling waarbij vooraf duidelijk is dat deze leerlingen niet op de inschrijvingsschool onderwijs gaan volgen. Over de meeste leerlingen is bij plaatsing geen contact tussen de school en het OPDC.

De PCL draagt een uitgebreid leerlingdossier over aan het OPDC, maar dit bevat weinig afspraken over het doel van het verblijf op een OPDC en de ondersteuning die de leerling nodig heeft. De OPDC's stellen zelf de handelingsplannen op en voeren hierover weinig overleg met de scholen voor voortgezet onderwijs.

OPDC's ontwikkelen zich tot een school voor voortgezet onderwijs waar leerlingen het onderbouwprogramma of een volledige vmbo-opleiding kunnen volgen. Onderzoek onder zes OPDC's en dertig oud-leerlingen leverde het beeld op dat de meeste leerlingen een diploma halen en doorstromen naar het mbo of het havo. De gevolgen voor de leerlingen zijn positief: de meesten nemen naderhand zonder noemenswaardige problemen deel aan het regulier onderwijs en halen een diploma. Dit is een goed resultaat, want het zijn leerlingen die eerder wel grote problemen hadden en daarom niet op een gewone school konden zitten. Omdat het onderzoek onder een klein aantal leerlingen is uitgevoerd, kunnen er geen conclusies worden getrokken over de totale populatie van OPDC-leerlingen.

De kwaliteit van het onderwijs op de zes OPDC's beoordeelt de inspectie als voldoende. Deze OPDC's bieden hun leerlingen een veilige en rustige leeromgeving waar veel persoonlijke en individuele aandacht is voor het welbevinden en de leerprestaties van de leerlingen.

Tegelijkertijd zijn de twee kenmerken die kenmerkend zouden moeten zijn voor het OPDC (een tijdelijke én orthodidactische aanpak) minder zichtbaar. Het OPDC lijkt weinig te verschillen van het reguliere onderwijs. Er zijn geen verschillen met het aanbod van het regulier voortgezet onderwijs en de manier van lesgeven is doorgaans klassikaal van opzet. Ook lijkt er niet echt sprake te zijn van een specifieke orthodidactische aanpak. In de leerlingdossiers is de (ortho)pedagogische benadering sterker uitgewerkt dan de (ortho)didactische. De (ortho)didactische keuzes worden overgelaten aan de leraren en omdat hierover weinig verantwoordingsinformatie beschikbaar is, is het lastig om vast te stellen welke keuzes leraren hebben gemaakt en wat daar het effect van is.

Ook het aspect tijdelijkheid staat onder druk; het komt regelmatig voor dat leerlingen langer dan drie jaar op een OPDC zitten, terwijl het departement twee jaar als maximum heeft gesteld.

## Inleiding

Leerlingen die tijdelijk niet mee kunnen in het regulier onderwijs kunnen op tussenvoorzieningen als Op de Rails, Rebound, Herstart of een orthopedagogisch en orthodidactisch centrum (OPDC) worden geplaatst. Dit zijn leerlingen die de veiligheid op school ongunstig beïnvloeden, die langdurig thuis zitten of die een orthopedagogische en orthodidactische benadering nodig hebben. Uit eerdere onderzoeken van de Inspectie van het Onderwijs blijkt dat er reden is om te twijfelen aan de kwaliteit van de tussenvoorzieningen<sup>1</sup>. Op tussenvoorzieningen zitten kwetsbare leerlingen die moeilijker tot leren komen en waarvoor niet elke reguliere school voor voortgezet onderwijs een passend aanbod heeft. De vraag is of de kwaliteit van het onderwijs op tussenvoorzieningen is verbeterd en die vraag wordt in dit themaonderzoek beantwoord. Bovendien verkent zij hoe de tussenvoorzieningen fungeren in het stelsel.

In dit onderzoek beperkt de inspectie zich tot de OPDC's, omdat de andere voorzieningen (Op de Rails, Rebound, Herstart) recent zijn onderzocht. Het onderzoek bestaat uit een kwantitatief en een kwalitatief deel. Het kwantitatieve deel richt zich op het in kaart brengen van de hoofdkenmerken van de OPDC's en de leerlingen die er zitten. Het kwalitatieve deel beschrijft de kwaliteit van het onderwijs op een aantal OPDC's en de schoolloopbanen van (oud)leerlingen.

In dit rapport wordt antwoord gegeven op twee hoofdvragen:

- a. Hoe fungeren OPDC's in het stelsel? (hoofdstuk 3)
- b. Wat is de kwaliteit van het onderwijs op OPDC's? (hoofdstuk 4)

---

<sup>1</sup> OPDC's nader bekeken, Inspectie van het Onderwijs, 2009 en Herstart en Op de Rails, Inspectie van het Onderwijs, 2010.

# 1 Onderzoeksopzet

## 1.1 Onderzoeksvragen

In het onderzoek staan de volgende vragen centraal:

1. In welke mate maken scholen voor voortgezet onderwijs gebruik van een OPDC?
  - a. welke leerlingen worden op een OPDC geplaatst?
  - b. om hoeveel leerlingen gaat het?
  - c. hoe lang blijven leerlingen gemiddeld op een OPDC?
  - d. waar gaan leerlingen heen als zij het OPDC hebben verlaten?
2. Hoe ziet de schoolloopbaan van leerlingen die op een OPDC zijn geplaatst er indicatief uit?
  - a. ondervinden leerlingen problemen bij terugkeer in het regulier onderwijs?
  - b. halen de leerlingen een diploma?
  - c. nemen de leerlingen deel aan vervolgonderwijs?
3. Is het onderwijs dat leerlingen op een OPDC krijgen van voldoende kwaliteit?
  - a. zijn het leerstofaanbod en de onderwijstijd geen belemmeringen voor de terugkeer naar het reguliere onderwijs?
  - b. is het onderwijs afgestemd op de onderwijsbehoeften van de leerlingen?
  - c. worden leerlingen systematisch begeleid naar een omschreven einddoel?
  - d. sluiten de activiteiten aan op de afspraken met de inschrijfschool?
4. Nemen inschrijfscholen voldoende verantwoordelijkheid voor de leerlingen op een OPDC en hebben zij voldoende mogelijkheden om de kwaliteit te verbeteren?

## 1.2 Onderzoeksactiviteiten

Voor het kwantitatieve onderzoek zijn alle 74 samenwerkingsverbanden gevraagd om een schriftelijke vragenlijst in te vullen. Hiervan hebben er zestien een OPDC. De volgende vragen zijn gesteld aan de samenwerkingsverbanden:

- Welke samenwerkingsverbanden houden een OPDC in stand?
- Om welke reden worden de leerlingen geplaatst op een OPDC?
- Wat is de maximale capaciteit van een OPDC?
- Hoeveel leerlingen volgen onderwijs op een OPDC?
- Hoe lang blijven leerlingen op een OPDC?
- Hoeveel leerlingen stromen uit en waar gaan zij naar toe?

Aan het kwantitatieve onderzoek hebben 59 samenwerkingsverbanden meegedaan en zijn er dertien die een OPDC hebben. Uit de dertien OPDC's die deel hebben genomen aan het onderzoek zijn er zes geselecteerd om nader onderzoek te doen. De selectie vond plaats op basis van geografische ligging, het aantal leerlingen, de gemiddelde verblijfsduur en de reden van plaatsing en het aantal voorzieningen dat het samenwerkingsverband in stand houdt. In tabel 1.2 staan de gegevens van de geselecteerde OPDC's.

Tabel 1.2 Geselecteerde OPDC's

OPDC	Aantal leerlingen	Maximale verblijfsduur	Reden van plaatsing	Regio
A	39	12 maanden	Leerachterstand + gedrag	Noord-oost
B	220	48 maanden	Leerachterstand + gedrag	Noord
C	132	12 maanden	Leerachterstand	Noord-west
D	210	36 maanden	Leerachterstand + gedrag	Oost
E	159	48 maanden	Gedrag	Zuid-west
F	210	48 maanden	Leerachterstand + gedrag	West

Per geselecteerd OPDC zijn de volgende activiteiten uitgevoerd:

- selectie van vijf leerlingen per OPDC die ten tijde van het onderzoek minimaal een half jaar onderwijs hebben gevolgd op het OPDC. De volgende activiteiten zijn uitgevoerd:
  - analyse van dertig dossiers;
  - zestig lesobservaties;
  - gesprekken met dertig leerlingen;
  - gesprekken met zes zorgcoördinatoren;
  - gesprekken met zes directies.
- selectie van vijf leerlingen die in het schooljaar 2009-2010 het OPDC hebben verlaten. De volgende activiteiten uitgevoerd:
  - analyse van dertig dossiers;
  - gesprekken met zes zorgcoördinatoren.
- na verwerking van de resultaten van de onderzoeken zijn vervolgens willekeurig twee OPDC's geselecteerd. De volgende activiteiten zijn uitgevoerd:
  - gesprekken met directies en zorgcoördinatoren van zes scholen die leerlingen op een OPDC hebben geplaatst.

De inspectie heeft het onderzoek in de periode juni – september 2012 uitgevoerd.

### 1.3 Toezichtkader en instrumenten

Het reguliere Toezichtkader po/vo 2011 is aangepast om het onderzoek naar de kwaliteit van het onderwijs op OPDC's uit te voeren. Het reguliere toezichtkader is bewerkt tot een kader dat zich richt op de kwaliteit van het onderwijs aan leerlingen waarvoor een orthodidactische of orthopedagogische benadering geboden is (hetgeen individuele leerroutes en ondersteuning impliceert), waarbij ook ingegaan wordt op de verantwoordelijkheid van de inschrijfschool voor de leerling.

Per OPDC is voor elke leerling vastgesteld hoe zijn of haar onderwijs eruit ziet (aanbod, onderwijstijd, didactisch handelen), welke ondersteuning en begeleiding hij of zij krijgt, hoe het OPDC zijn of haar vorderingen volgt en bijstuurt en hoe het onderwijs aansluit op de aanleverende school en op het vervolg. Per OPDC zijn de scores van elke leerling per indicator opgeteld.



## **2 Hoe fungeren OPDC's in het bestel?**

### **2.1 Inleiding**

OPDC's vangen leerlingen op waarvoor scholen voor voortgezet onderwijs geen passend aanbod hebben. In het onderzoek is nagegaan hoeveel leerlingen op een OPDC worden geplaatst, hoe de plaatsing op het OPDC en de terugkeer naar de oude school in zijn werk gaat, hoe lang leerlingen op een OPDC blijven en wat de gevolgen zijn van plaatsing op een OPDC voor de schoolloopbaan.

### **2.2 Overzicht van OPDC's die aan het onderzoek hebben deelgenomen**

Er hebben 59 samenwerkingsverbanden een schriftelijke vragenlijst ingevuld. Van deze samenwerkingsverbanden geven er elf aan dat zij een OPDC hebben en twee dat vanuit een school of een bevoegd gezag zo'n tussenvoorziening is georganiseerd. De meeste samenwerkingsverbanden hebben dus geen OPDC, maar meestal wel andere voorzieningen zoals een Rebound of Op de Rails.

Het ligt voor de hand dat op een OPDC vooral leerlingen geplaatst worden die één én gedragsproblemen hebben. Dit blijkt bij negen OPDC's het geval te zijn. Bij twee OPDC's worden leerlingen geplaatst die leerproblemen hebben en op twee andere OPDC's gaat het om leerlingen met gedragsproblemen.

De dertien OPDC's kunnen in totaal jaarlijks 2.100 leerlingen opvangen en per voorziening is dat gemiddeld 160 leerlingen. Jaarlijks zitten er circa 2.000-2.100 leerlingen op de dertien OPDC's en daarmee is de capaciteit nagenoeg volledig benut.

De leerlingen verblijven gemiddeld dertig maanden op een OPDC, maar er zijn grote verschillen tussen OPDC's. Er zijn OPDC's waar leerlingen één jaar blijven, maar er zijn ook OPDC's waar dit vier of vijf jaar kan.

Jaarlijks worden er circa zeshonderd nieuwe leerlingen op één van de dertien OPDC's geplaatst en eenzelfde aantal stroomt uit. Een kwart van de leerlingen die op een OPDC is geplaatst, gaat terug naar de school voor voortgezet onderwijs waar zij ingeschreven stonden.

Het overgrote deel van de uitstromers gaat naar een andere school dan de inschrijfschool (zo'n driekwart). één procent van de leerlingen volgt na het OPDC geen onderwijs meer.

### **2.3 Schoolloopbanen van oud-leerlingen van het OPDC**

Om inzicht in de gevolgen van plaatsing op een OPDC te krijgen is de schoolloopbaan van dertig oud-leerlingen in kaart gebracht. De inspectie heeft aan elk OPDC gevraagd om willekeurig vijf leerlingen te selecteren die in het schooljaar 2009-2010 het OPDC hebben verlaten. Er is gekozen voor een kleinschalige opzet omdat het doel is om indicaties te verzamelen over hoe het toezicht gestalte kan krijgen. Het beperkte aantal leerlingen en de wijze van selecteren maakt het niet mogelijk om de uitkomsten te generaliseren.

De oud-leerlingen die op een OPDC met een vier- of vijfjarig aanbod hebben gezeten, zijn in 2012 gemiddeld bijna negentien jaar oud en volgen allemaal een vervolgopleiding of hebben die in een enkel geval afgerond. Al deze leerlingen hebben een vmbo-diploma of in een enkel geval een havo-diploma behaald. Zij haalden hun diploma via het OPDC en hebben over het algemeen nooit voortgezet onderwijs gevolgd op een gewone school. De oud-leerlingen die op een OPDC met

een één- of tweejarig aanbod hebben gezeten zijn in 2012 gemiddeld vijftien jaar oud, zijn direct vanuit het (speciaal) basisonderwijs op het OPDC geplaatst en zitten inmiddels bijna allemaal op een gewone school voor vmbo of in een enkel geval havo. De helft van deze categorie leerlingen is niet naar de inschrijfschool gegaan, maar naar een andere school voor voortgezet onderwijs. In tabel 2.3 staan de gegevens van de oud-leerlingen.

Tabel 2.3 Oud-leerlingen van het OPDC

<b>Totaal 30 leerlingen</b>	17 jongens 13 meisjes
<i>Gemiddelde leeftijd bij verlaten OPDC</i>	16.95
<i>Indicatie</i>	<i>Aantal leerlingen</i>
Cluster 2	1
Cluster 3	1
Cluster 4	5
Lwoo	21
<i>Verblijfsduur in maanden op het OPDC</i>	25,8
<i>Behaald diploma</i>	<i>Aantal leerlingen</i>
Diploma vmbo-bl	4
Diploma vmbo-bk	1
Diploma vmbo-tl	5
Diploma havo	1
Diploma niveau 2	1
(Nog) geen diploma	8
<i>Huidige situatie</i>	<i>Aantal leerlingen</i>
Volgt Rebound	1
Volgt vso	1
Volgt pro	1
Volgt vmbo-b	5
Volgt vmbo-k	5
Volgt vmbo-tl	3
Volgt havo	2
Volgt MBO-niveau 1	4
Volgt MBO-niveau 2	3
Volgt MBO-niveau 4	3
Volgt HBO	1
Werkt (heeft niveau 2 gehaald)	1
Totaal	30

Uit de dossiers en de gesprekken met de OPDC's over hoe het gaat met deze oud-leerlingen blijkt dat zij eerder voor- dan nadeel hebben ondervonden van hun verblijf op het OPDC. Het waren kwetsbare leerlingen met een lwoo-beschikking of een clusterindicatie die in de aanloop naar hun verblijf op het OPDC problemen ondervonden op school of voor overlast zorgden. Na onderwijs gevolgd te hebben op een OPDC blijken zij met aanzienlijk minder problemen deel te nemen aan het reguliere onderwijs en in staat te zijn om een diploma te halen.

Deze informatie wordt bevestigd door de zes inschrijfscholen waar de inspectie mee gesproken heeft. Deze scholen zijn tevreden over de bijdrage van het OPDC, omdat leerlingen beter weten hoe zij met hun beperkingen moeten omgaan en hetzelfde kennis- en vaardigheidsniveau hebben als hun nieuwe klasgenoten. Hierdoor verloopt de terugkeer van leerlingen naar het reguliere onderwijs tamelijk geruisloos.

Er zijn echter ook twee leerlingen die niet deelnemen aan het regulier onderwijs. Eén is vanuit het OPDC naar een Rebound gegaan en één leerling zit op het speciaal onderwijs. Voor hen heeft het verblijf op een OPDC niet geleid tot een terugkeer naar een reguliere school.

## 2.4 Leerlingen op het OPCD

Bij dertig leerlingen is nagegaan waarom zij op een OPDC zijn geplaatst en welk onderwijs zij daar volgen. De leerlingen zijn op verzoek van de inspectie door de

OPDC's zelf geselecteerd en er is gevraagd om leerlingen die minimaal zes maanden op het OPDC zitten.

De leerlingen die momenteel op een OPDC zitten, zijn daar in de meeste gevallen heen gegaan vanwege leer- en gedragsproblemen. De meeste leerlingen zitten in de basisberoepsgerichte of de kaderberoepsgerichte leerweg van het vmbo en hebben vaak een lwoo-beschikking en/of een clusterindicatie. Het zijn vrijwel allemaal leerlingen die direct vanuit het (speciaal) basisonderwijs op een OPDC zijn geplaatst. Dit blijkt ook uit hun leeftijd: gemiddeld zijn de leerlingen 13.6 jaar oud en zij zitten overwegend in het eerste of tweede leerjaar. Bij de drie OPDC's met een kortere verblijfsduur gaan alle leerlingen volgend schooljaar naar het reguliere onderwijs. Bij de drie OPDC's met een langere verblijfsduur blijven de leerlingen naar verwachting op het OPDC tot aan het examen. In tabel 2.4 staan de gegevens van de leerlingen.

Tabel 2.4 Huidige leerlingen van het OPDC

<b>Totaal 30 leerlingen</b>	17 jongens 13 meisjes
<i>Gemiddelde leeftijd</i>	13.6
<i>Plaatsing vanwege</i>	<i>Aantal leerlingen</i>
Leerproblemen	8
Gedragsproblemen	4
Beide	18
<i>Indicatie</i>	<i>Aantal leerlingen</i>
Cluster 2	0
Cluster 3	1
Cluster 4	5
Lwoo	17
Geen indicatie	7
<i>Huidig leerjaar</i>	<i>Aantal leerlingen</i>
Leerjaar 1	12
Leerjaar 2	10
Leerjaar 3	5
Leerjaar 4	3
<i>Opleidingsniveau</i>	<i>Aantal leerlingen</i>
Schakelklas	1
vmbo-bl	16
vmbo-kl	8
vmbo-tl	3
tl/havo	2
<i>Bestemming in 2012</i>	19 naar regulier onderwijs 11 blijven op het OPDC

## 2.5 Plaatsing op OPDC's, monitoring en terugkeer naar het reguliere onderwijs

In dit onderzoek is ook beoordeeld hoe de plaatsing van leerlingen op een OPDC in zijn werk gaat en hoe de terugkeer naar een gewone school verloopt. Hierbij is gekeken naar de relatie tussen de school waar de leerling staat ingeschreven en het OPDC waar de leerling onderwijs volgt. Nagegaan is welke informatie de inschrijfscholen hebben over de leerlingen die op een OPDC zijn geplaatst, welke afspraken er zijn gemaakt, hoe de monitoring is ingericht en hoe de terugkeer naar de gewone school wordt voorbereid.

Het is na invoering van de Wet Passend onderwijs de bedoeling dat voor leerlingen die extra ondersteuning behoeven een ontwikkelingsperspectief wordt opgesteld. In een ontwikkelingsperspectief staan afspraken over de doelen die de leerling moet bereiken, de tijd en de specifieke aandacht die nodig is om die doelen te realiseren en het uitstroomperspectief. De school moet ook jaarlijks met de ouders het ontwikkelingsperspectief evalueren. In dit onderzoek is gekeken of de afspraken die scholen met OPDC's maken kenmerken van een ontwikkelingsperspectief bevatten.

De inspectie heeft voor dit deel van het onderzoek twee OPDC's geselecteerd en de inschrijfscholen bezocht van de tien leerlingen die in het onderzoek waren betrokken. Dit bleken zes scholen te zijn. Het kleinschalige karakter van het onderzoek maakt het niet mogelijk om te generaliseren.

De twee geselecteerde OPDC's noemen we hierna OPDC A en OPDC E.

### 2.5.1 *Samenwerking bij de plaatsing*

Bij OPDC's A en E worden leerlingen via de PCL aangemeld voor plaatsing op het OPDC. De meeste leerlingen worden door het (speciaal) basisonderwijs aangemeld. De scholen voor voortgezet onderwijs kennen deze leerlingen niet en laten de verantwoordelijkheid voor de beslissing om de leerling op het OPDC te plaatsen bij de PCL berusten.

De leerlingen op OPDC A en E hebben allemaal een handelingsplan, dat opgesteld is door het OPDC. In de dossiers van de leerlingen (ook die van de andere vier OPDC's) zijn in de regel geen concrete doelstellingen geformuleerd voor het wegwerken van achterstanden of het bereiken van een bepaald niveau voor de basisvaardigheden of van een vak. Ook is er vrijwel nooit aangegeven op welke leerweg of welke schoolsoort de leerling moet uitstromen of binnen welk tijdsbestek een leerling terug moet keren in het reguliere onderwijs. In de dossiers is er nauwelijks informatie over de aanpak bij leerproblemen en hoe vastgesteld wordt of deze hanteerbaar zijn geworden voor de leerling. De handelingsplannen komen nog niet overeen met de kenmerken van een ontwikkelingsperspectief en bij plaatsing is weinig samenwerking tussen de zes inschrijfscholen en de OPDC's A en E.

Voor de leerlingen die eerst op de inschrijfschool zaten en die daarna op een OPDC geplaatst zijn, voelen de inschrijfscholen zich meer verantwoordelijk. In die gevallen stuurt de inschrijfschool het OPDC meer aan door te vertellen welke problemen een leerling heeft en wat in de visie van de school bereikt moet worden, wil de leerling terug kunnen keren in het reguliere onderwijs. Dit is hoofdzakelijk mondelinge communicatie en daarom kan niet goed vastgesteld worden of de inhoud overeenkomt met de kenmerken van een ontwikkelingsperspectief. In tabel 2.5a staat het oordeel van de inspectie over de kwaliteit van de ontwikkelingsperspectieven bij de zes inschrijfscholen.

Tabel 2.5a Ontwikkelingsperspectief (OP) bij 6 inschrijfscholen

<b>Indicator</b>	<b>Voldoende</b>	<b>Onvoldoende</b>
11.1 De inschrijfschool stelt bij plaatsing een OP vast.	0	6
11.2 De leerling krijgt de begeleiding die vastgesteld is in het OP.	0	6
11.3 De inschrijfschool stelt vast of de leerling zich ontwikkelt conform het OP.	0	6
11.4 De inschrijfschool maakt beredeneerde keuzes om er voor te zorgen dat de leerling zich ontwikkelt conform OP.	0	6
11.5 De inschrijfschool stelt vast of de leerling het OP heeft bereikt.	0	6

### 2.5.2 *Monitoring van de leerling door de inschrijfschool tijdens verblijf op OPDC*

Scholen die alleen om administratieve redenen als inschrijfschool dienen en waar op voorhand vaak al bekend is dat de leerlingen uiteindelijk naar een andere school gaan, monitoren de leerlingen niet. De school kent deze leerlingen niet en heeft in de praktijk geen bemoeienis met hen.

In de gevallen dat de leerlingen (gedeeltelijk) deel gaan nemen aan het reguliere onderwijs van de inschrijfschool is de inschrijfschool op de hoogte gehouden van de vorderingen en beoordelen de leraren bij terugkeer in de klas of de leerlingen in

staat zijn om het onderwijs te volgen. De zes inschrijfscholen analyseren de bereikte leerprestaties van de leerlingen die terugkeren op school op het moment dat zij terugkeren, maar zij volgen de meeste van deze leerlingen niet in de periode dat zij op het OPDC zitten.

### 2.5.3 *Terugkeer naar regulier onderwijs*

Wanneer een leerling terugkeert naar het reguliere onderwijs werken de inschrijfschool en het OPDC voldoende samen. Er vindt een warme overdracht plaats en vaak loopt de begeleiding vanuit het OPDC door als de leerling deelneemt aan het regulier onderwijs. Hierbij vertrouwt de inschrijfschool volledig op de informatie van het OPDC en is er geen behoefte om de informatie te controleren of om eigen informatiebronnen aan te boren.

De leerlingen die niet naar de inschrijfschool gaan komen niet onder de aandacht van de inschrijfschool, maar de OPDC's A en E zorgen ook in die gevallen voor een warme overdracht en continueren de begeleiding dan ook na terugkeer in het regulier onderwijs. In tabel 2.5b staat het oordeel van de inspectie over de kwaliteit van de overdracht tussen de twee OPDC's, de aanleverende scholen en de ontvangende scholen.

Tabel 2.5b Overdracht bij 2 OPDC's

Indicator	Voldoende	Onvoldoende
13.1 De zorg sluit aan op de eerder ingezette zorg door de aanleverende school.	6	0
13.2 Het zorgdossier wordt overgedragen aan de vervolgschool.	6	0

De zes inschrijfscholen hebben bij terugkeer van de leerlingen genoeg aan het advies van het OPDC en aan informatie over het proces dat de leerling heeft doorgemaakt.

## 2.6 **Conclusie en samenvatting**

De meeste samenwerkingsverbanden houden geen OPDC in stand, maar hebben wel andere voorzieningen zoals bijvoorbeeld een Rebound of Op de Rails. De meeste scholen bieden zelf een passende oplossing aan voor leerlingen die leer- en gedragsproblemen hebben. De zes inschrijfscholen van OPDC A en E die de inspectie heeft bezocht, hebben het volste vertrouwen in hun OPDC en onderbouwen dit door erop te wijzen dat de leerlingen die terugkeren op de inschrijfschool goed kunnen meekomen of dat de leerlingen die het volledige vmbo-programma op het OPDC hebben gevolgd een diploma hebben gehaald en nu deelnemen aan vervolgonderwijs.

De zes inschrijfscholen voelen zich niet verantwoordelijk voor de grootste groep leerlingen die op een OPDC zit, omdat deze groep om administratieve redenen wordt ingeschreven. Op voorhand is al duidelijk dat de meeste van deze leerlingen niet op de inschrijfschool onderwijs zullen gaan volgen en daarom is er voor deze scholen weinig reden om zicht te krijgen op de ontwikkeling van deze leerlingen. Van de leerlingen die wel op de inschrijfschool onderwijs gaan volgen krijgen de zes scholen inzicht in hun ontwikkeling, zodra zij daadwerkelijk terugkeren. Op het traject dat deze leerlingen hebben doorlopen op OPDC A en E hebben de zes inschrijfscholen weinig invloed gehad en hebben zij ook weinig controle uitgeoefend. De samenwerking tussen de zes inschrijfscholen en OPDC A en E over de ondersteuning die een leerling nodig heeft, is minimaal. De handelingsplannen van de OPDC-leerlingen hebben weinig overeenkomsten met een ontwikkelingsperspectief en zijn onvoldoende opbrengstgericht.

Tussen OPDC A en E en de andere scholen waar de leerlingen heen gaan, vindt een warme overdracht plaats en vaak blijft het OPDC ook deze leerlingen nog twee jaar begeleiden, ook als zij naar het mbo gaan. Het beeld is daardoor dat de leerlingen niet tussen wal en schip vallen.

De zes OPDC's hebben zich als scholen voor voortgezet onderwijs ontwikkeld en profileren zich in een aantal gevallen ook op die manier. Het gevolg is dat leerlingen jarenlang onderwijs op een tussenvoorziening krijgen, waarbij een aantal van hen nooit een gewone school voor voortgezet onderwijs heeft bezocht. In zulke gevallen is er geen sprake van een tijdelijke opvang, waarvoor het OPDC oorspronkelijk wel bedoeld is.

Uit het kleinschalige onderzoek blijkt dat de groep leerlingen waarvan de schoolloopbaan is onderzocht geen nadeel heeft ondervonden van de plaatsing op een OPDC. De meeste van deze leerlingen halen via het OPDC een diploma en gaan het vervolgonderwijs in of nemen probleemloos deel aan het regulier onderwijs. Dit is een goed resultaat, want ook deze kleine groep leerlingen had problemen op school of zorgde voor overlast.

## **3 De kwaliteit van het onderwijs op de OPDC's**

### **3.1 Inleiding**

Om inzicht te krijgen in de kwaliteit van het onderwijs op de OPDC's heeft de inspectie een onderzoek uitgevoerd op zes OPDC's. Omdat de meeste leerlingen een leer- en of gedragsprobleem hebben, is de inspectie nagegaan of er sprake is van een individuele leerroute en van een specifieke ondersteuning voor elke leerling. Daarom heeft de inspectie gekozen voor een benadering waarin individuele leerlingen het uitgangspunt zijn. Bij dertig leerlingen is de kwaliteit van hun onderwijs onderzocht en beoordeeld in termen van voldoende of onvoldoende. Per OPDC is voor elke indicator een optelsom gemaakt van het aantal voldoende en onvoldoende beoordelingen. In de bijlage staan de beoordeelde indicatoren.

Opvallend in dit onderzoek is het eenduidige positieve beeld over de kwaliteit op de zes OPDC's. Alle OPDC's scoorden op alle indicatoren voldoende. Het dossieronderzoek naar de kwaliteit van planmatige onderbouw van de geboden zorg, leverde minder positieve resultaten op.

### **3.2 Bevindingen**

#### *3.2.1 Aanbod*

In de regel bieden de OPDC's hetzelfde (of een daarmee vergelijkbaar) programma aan als de scholen waar de leerlingen staan ingeschreven. De inschrijfscholen hebben met het OPDC generieke afspraken gemaakt over de lessentabel en daarmee de onderwijstijd, het gebruik van leermiddelen en repetities. Vaak is afgesproken dat de leermiddelen en de toetsing van één van de inschrijfscholen worden gebruikt.

Het onderwijs op de zes OPDC's is doorgaans klassikaal van opzet; leerlingen met een vergelijkbare achterstand en die dezelfde leerweg volgen, worden bij elkaar in de klas geplaatst. Van de dertig leerlingen die in het onderzoek zijn betrokken volgen 26 leerlingen een gemeenschappelijk programma dat afgestemd is op de inschrijfschool. Vier leerlingen hebben een individueel programma, maar zijn dat pas gaan volgen nadat gebleken is dat zij het volgende schooljaar gaan op- of afstromen. Ook dit programma is afgestemd op het niveau van de inschrijfschool.

#### *3.2.2 Didactisch handelen en pedagogisch klimaat*

De leerlingen hebben naar eigen zeggen vooral behoefte aan een gestructureerde, rustige en veilige leeromgeving en aan leraren die vanuit een positieve grondhouding individuele en persoonlijke aandacht geven. Het onderwijs op een OPDC sluit goed aan op die grondbehoefte. Het onderwijs wordt gekenmerkt door kleine klassen, weinig verschillende leraren voor de klas, veel aandacht voor het gedrag en het welbevinden van leerlingen en het creëren van een taakgerichte werksfeer. Leerlingen ervaren het OPDC als een veilige omgeving waar leraren aandacht hebben voor hun (leer)problemen. Het onderwijs dat zij krijgen op het OPDC vinden zij van een goede kwaliteit, omdat de leraren goed weten hoe zij hen moeten helpen. Er is er veel ruimte voor persoonlijke aandacht en begeleiding.

Ook de basiskwaliteit van het lesgeven is bij de zes OPDC's op orde. De instructie is voor de leerlingen goed te begrijpen, leraren gaan veelvuldig na of leerlingen bij de les zijn of de uitleg snappen en hanteren een werktempo dat leerlingen prettig vinden.

### 3.2.3 *Zorg en begeleiding*

De OPDC's zetten genormeerde toetsen in om de basisvaardigheden te monitoren en om het onderwijs beter af te stemmen op de leerlingen. Over de inzet en het gebruik van genormeerde toetsen zijn geen afspraken gemaakt, waardoor het bereikte niveau van leerlingen die op een OPDC de onderbouw hebben gevolgd niet goed vergeleken kan worden met de leerlingen die regulier onderwijs hebben gevolgd.

De leerkrachten benutten de informatie uit de genormeerde toetsen vooral om te beoordelen of leerlingen zich voldoende ontwikkelen en in mindere mate om hun aanpak naar individuele leerlingen aan te scherpen. Het frequente overleg over de leerlingen gebruiken zij veel meer om het onderwijs en de begeleiding op maat van de leerling te krijgen. Leerlingen geven aan dat zij voldoende hebben aan de ondersteuning van de leerkracht in de klas en dat zij geen behoefte hebben aan aanvullende opdrachten of lesstof. Uit de lesobservaties blijkt niet dat leerlingen wachttijd hebben of niet in staat zijn om de les te volgen of de opdrachten te maken. Leerkrachten besteden veel tijd aan elke leerling en geven gevraagd en ongevraagd extra uitleg of hulp.

Iets meer dan de helft van leerlingen krijgt geen extra hulp buiten de lessen om bij het leren of om gedragsproblemen beheersbaar te maken. De hulp in de klas en van de mentor volstaat in de meeste gevallen. Indien leerlingen extra hulp krijgen is dat meestal één keer per week. Vaak bestaat dit uit een gesprek met een specialist op het gebied van gedragsstoornissen of uit remedial teaching.

In tabel 3.2a staat hoeveel leerlingen extra hulp krijgen bij het leren of bij het reguleren van gedrag op de zes OPDC's.

Tabel 3.2a Extra hulp op zes OPDC's

	<b>Extra leerhulp</b>	<b>Extra hulp gedrag</b>
<b>Niet</b>	17	19
<b>Enkele keren per maand</b>	0	2
<b>1x per week</b>	8	7
<b>Enkele keren per week</b>	4	1
<b>Dagelijks</b>	1	1
<b>Totaal</b>	30	30

Alle dertig leerlingen hebben een handelingsplan. Vrijwel zonder uitzondering is de beschrijving van de beginsituatie van de leerlingen volledig en onderbouwd met genormeerde toetsen en psychologische testen. Uit de dossiers blijkt dat de meeste leerlingen in de periode dat zij op de basisschool zaten al problemen hadden en dat hun rondgang langs externe deskundigen toen gestart is. De meeste leerlingen die op een OPDC zitten zijn daar rechtstreeks vanaf de basisschool of het speciaal onderwijs terecht gekomen. Vaak hebben deze leerlingen een forse leerachterstand. De handelingsplannen worden gekenmerkt door globale doelstellingen en een summiere beschrijving van de aanpak. Bij niet meer dan twee OPDC's zijn concrete doelen voor het opheffen van leerachterstanden uitgewerkt, maar slechts bij één OPDC was de aanpak helder uitgewerkt. Leervorderingen worden op alle OPDC's bijgehouden met rapportcijfers en de uitkomsten van genormeerde toetsen. De analyse en de evaluatie daarvan blijft bij de meeste OPDC's achterwege. Bij leerlingen met sociaal-emotionele problemen geven de OPDC's doelstellingen en een concrete aanpak weer en laten zij zien dat de ontwikkeling daarin gevolgd, geanalyseerd en geëvalueerd wordt. In tabel 3.2b staat het oordeel van de inspectie over de kwaliteit van de dossiers.



Tabel 3.2b Dossiers van 30 leerlingen

Inhoud	Voldoende	Onvoldoende
<i>Beginsituatie duidelijk beschreven</i>		
Cognitief	29	1
Leerstoornis	29	1
Gedragsstoornis	30	0
Sociaal-emotioneel	30	0
Basisvaardigheden	29	1
<i>Doelen duidelijk beschreven</i>		
Basisvaardigheden	6	24
Vakken	10	20
Sociaal-emotioneel	16	14
<i>Aanpak duidelijk beschreven</i>		
Basisvaardigheden	0	30
Vakken	5	25
Sociaal-emotioneel	7	23
<i>Leervorderingen duidelijk</i>		
Gevolgd	30	0
Geanalyseerd	5	25
Geëvalueerd	11	19
<i>Sociaal-emotionele ontwikkeling duidelijk</i>		
Gevolgd	21	9
Geanalyseerd	5	25
Geëvalueerd	11	19

Het orthopedagogische aspect komt in de dossiers dominanter naar voren dan de orthodidactische aanpak. Het orthopedagogische traject is vooral het domein van de begeleiders die in de handelingsplannen hun bevindingen weergeven. In de klas zijn het de leraren zelf die didactische keuzes maken en veel hulp en aandacht geven aan individuele leerlingen. Het is de inspectie duidelijk geworden dat in de wekelijkse leerlingbesprekingen de leraren de vorderingen en het gedrag van de leerlingen monitoren en met elkaar vaststellen welke acties ondernomen gaan worden, c.q. in welke mate deze succesvol zijn geweest. Dit deel is echter niet transparant verwerkt in de dossiers. Daardoor is het lastig om vast te stellen welke (ortho)didactische keuzes worden gemaakt bij leerlingen met leerproblemen.

### 3.3 Conclusie en samenvatting

De kwaliteit van het onderwijs op de zes OPDC's is voldoende. Deze OPDC's bieden de leerlingen een veilige en rustige leeromgeving waar veel persoonlijke en individuele aandacht is voor het welbevinden en de leerprestaties van de leerlingen. Het leerstofaanbod en de onderwijstijd voldoen aan de wettelijke regels. De OPDC's en de inschrijfscholen hebben afspraken gemaakt over de lessentabel, de leermiddelen en de toetsing. Het onderwijs op de zes OPDC's is afgestemd op de behoeften van de leerlingen: doordat de klassen klein zijn, kunnen de leraren leerlingen individueel begeleiden. De leerlingen worden naar niveau (leerweg) ingedeeld en worden ondersteund bij het begrijpen en verwerken van de leerstof. De leerlingen hebben allemaal een handelingsplan dat de beginsituatie van de leerling compleet beschrijft, maar dat onvoldoende concrete doelstellingen en weinig informatie bevat over de aanpak van de leerproblemen. De informatie over gedragsproblemen en de aanpak daarvan is daarentegen voldoende. Het procesverloop op het OPDC en de rapportcijfers vormen de basis voor beslissingen over de schoolloopbaan van de leerlingen.

Een specifieke orthodidactische aanpak blijkt niet uit de dossiers van de leerlingen. Ook verantwoordden leraren zich niet over de keuzes die zij maken. Daarmee is niet goed te beoordelen of de begeleiding van alle leerlingen optimaal is.

## 4 Conclusies

De zes OPDC's die in het onderzoek zijn betrokken, functioneren in een aantal gevallen als een tijdelijke voorziening waar leerlingen in één of twee jaar worden voorbereid om terug te keren naar het reguliere onderwijs. Er zijn echter ook een paar OPDC's die leerlingen aanzienlijk langer in huis houden en een volledig vmbo-programma aanbieden met soms een extra cursusjaar. In de praktijk functioneren deze OPDC's als eigenstandige scholen waarbij de inschrijfscholen op grote afstand van hun leerlingen staan.

Het onderwijs op de zes onderzochte OPDC's is voldoende: leerlingen krijgen in kleine groepen veel aandacht en ondersteuning van hun leraren. Het verblijf op een OPDC pakt dan ook goed uit voor de dertig oud-leerlingen, want meestal halen zij een diploma en kunnen zij verder in het reguliere onderwijs. Blijkbaar zijn de kleine klassen, de individuele begeleiding en de positieve houding waarmee leraren de leerlingen tegemoet treden, bepalende succesfactoren.

Echter het orthodidactische deel in de ondersteuning is niet transparant gemaakt in de dossiers en daardoor niet goed te beoordelen, terwijl de OPDC's juist in het leven zijn geroepen om leerlingen tijdelijk te kunnen ondersteunen met een specifieke orthodidactische aanpak.

Daarmee zijn twee specifieke kenmerken van een OPDC – tijdelijkheid en specifieke orthodidactische ondersteuning - weinig zichtbaar. Dit komt mede doordat de rol van de inschrijfscholen te beperkt is bij de specifieke ondersteuning die hun leerlingen krijgen op het OPDC. De zes inschrijfscholen en de twee OPDC's die geselecteerd waren om de samenwerking te onderzoeken, sluiten geen individuele arrangementen af, maken te weinig afspraken over het uitstroomperspectief en zijn te summier in het beschrijven van doelen en de aanpak om die doelen te realiseren. Door wel individuele arrangementen af te sluiten kunnen alle betrokkenen beter bepalen wat de toegevoegde waarde moet zijn van de tussenvoorzieningen en of daar aan voldaan wordt. Bovendien kan daardoor beter op de tijdelijkheid gestuurd worden.

## **Bijlage I**

### **Beoordeelde indicatoren**

#### **Kwaliteitsaspect 2: De aangeboden leerinhouden bereiden de leerling voor op vervolgonderwijs en samenleving**

- 2.1. Het onderwijsprogramma van de leerling voldoet aan de wettelijke vereisten.
- 2.2. Het onderwijsaanbod is afgestemd op het vervolgonderwijs of de beroepspraktijk.
- 2.3. Het onderwijsaanbod is afgestemd op de school waar de leerling is ingeschreven.

#### **Kwaliteitsaspect 4: Het schoolklimaat is veilig**

- 4.1 De leerling voelt zich aantoonbaar veilig op school.
- 4.3 Het pedagogisch handelen van de docenten past bij de leerling.

#### **Kwaliteitsaspect 6: Het didactisch handelen staat in het teken van de leerwinst voor de leerling**

- 6.1. De leerling krijgt begrijpelijke instructie.
- 6.2. De leerling werkt in een taakgerichte werksfeer.
- 6.3. De leerling is actief betrokken bij de onderwijsactiviteiten.
- 6.4. De leraren gaan na of de leerling de uitleg en/of de opdrachten begrijpt.

#### **Kwaliteitsaspect 7: De leraren stemmen het didactisch handelen af op de leerling**

- 7.2. De leerling krijgt instructie op het niveau dat bij hem past.
- 7.3. De leerling krijgt verwerkingsopdrachten die bij hem passen
- 7.4. Het didactisch handelen is afgestemd op de instructie- en onderwijsbehoeften van de leerling, zoals is omschreven in het ontwikkelingsperspectief.

#### **Kwaliteitsaspect 8: De school volgt en analyseert systematisch de vorderingen van de leerling**

- 8.1 De vorderingen van de leerling worden gevolgd aan de hand van genormeerde toetsen.
- 8.2 De onderwijsbehoefte van de leerling wordt geanalyseerd.
- 8.3 De ondersteuningsbehoefte van de leerling wordt geanalyseerd.

#### **Kwaliteitsaspect 10: Leerlingen met specifieke zorgbehoeften krijgen voldoende ondersteuning om het eindexamen te halen**

- 10.1 De leerling krijgt de extra ondersteuning die hij nodig heeft.

#### **Kwaliteitsaspect 12: De school begeleidt en stimuleert de leerlingen**

- 12.1. De leerlingbegeleider bespreekt regelmatig met de leerling diens welbevinden en de voortgang in het onderwijsleerproces.

## **Colofon**

Inspectie van het Onderwijs  
Postbus 2730 | 3500 GS Utrecht  
[www.onderwijsinspectie.nl](http://www.onderwijsinspectie.nl)

2013-03 | gratis  
ISBN: 978-90-8503-307-3

Een exemplaar van deze publicatie is te downloaden vanaf de website van de  
Inspectie van het Onderwijs: [www.onderwijsinspectie.nl](http://www.onderwijsinspectie.nl).

© Inspectie van het Onderwijs | februari 2013